

Odpovědnost za příchozí [2005]

Jenom náležitě reagovat na dané skutečnosti, okolnosti, zákony nebo zvyky je málo

Odpovědnost není problémem výhradně etickým. Fenomén odpovědnosti je rozsáhlejší, protože se týká veškeré skutečnosti; v celé této šíři ovšem obvykle nemluvíme o odpovědnosti, ale o „odpovídání“; přinejmenším v evropských tradicích jsou si obě slova blízce příbuzná. Žijeme totiž ve světě, který by vůbec nemohl existovat bez nějakého druhu odpovídání na podněty, a v důsledku toho pak bez nesení následků takového odpovídání.

Výzva a odpověď

To může znít překvapivě, protože jsme si pod vlivem novodobé vědy, osvícenství a pozitivismu navykli chápat svět jako „kauzální nexus“, spletitou síť vztahů mezi příčinami a následky. Proto jsme si také zvykli pro odpovědnost vyhradit místo jen v souvislosti s člověkem, s lidskou subjektivitou. Ale ve skutečnosti je *celý* náš vesmír *založen* nikoli na nějakých nejmenších jsooucnech (už víme, že to nejsou atomy, ale spíš daleko menší částice a energetická kvanta, možná dokonce ještě o několik řádů menší superstruny), ale na tom, že tato „jsoouca“ (ve skutečnosti „události“, od *nejnižších* až po *nejvyšší*) jsou schopna na sebe *reagovat* jako na podněty, na výzvy – a tedy na sebe navzájem „odpovídat“.

Anglický filosof, matematik a logik A. N. Whitehead jednou prohlásil, že pojem nezávislé existence je nedorozuměním, jež strašilo po staletí ve filosofické literatuře. Obávám se, že v mnoha hlavách straší dodnes. A je to třeba ještě vyostřit: žádné, ani to nejmenší „jsoouco“ (= událost) se nemůže vyskytovat bez ostatních jsooucn, ale nejen v tom smyslu, že se nemůže vymknout, ubránit jejich vlivu, ale že bez onoho rozsáhlého světa jsooucn vůbec nemůže samo existovat jako reálné. Vesmír není tedy žádnou *množinou* nějakých základních „jsooucn“, a není na nich ani „založen“ či z nich „sestavěn“, nýbrž popravdě je založen jejich aktivními vztahy, tedy tím, jak tato „jsoouca“ na sebe nesčetnými způsoby navzájem *reagují*.

Ale co to je taková *reaktibilita*? Je to schopnost *odpovídat* na jiná jsoouca, přesněji na jejich výzvy (neboť každé jsoouco je nejen fakticitou, ale vždy také výzvou a je spojeno s výzvami). Vztah „výzva – odpověď“ je něčím, co charakterizuje celý náš vesmír; odpověď nemusí být a vskutku není nutně automatická ani jednoznačná a jedinečně možná (jak to chtějí kauzalisté), nýbrž může být správná i nesprávná. Přiměřená, ale také nepřiměřená. Jsou třeba možné *odchytky* od nejpravděpodobnějších způsobů odpovědi na určitou výzvu, respektive na danou situaci. Nejnázornější to je ve světě živých bytostí, mluvíme tam o postupech formou zkoušky a omylu; ani kvantové fyzice to není zcela cizí, ale mluví se tam jen o nahodilosti, respektive neurčitosti. Jenže právě s takovými nahodilostmi a nepravděpodobnými výjimkami je spjat vývoj jako postup nejen téhož dál, ale jako pozoruhodný postup dál a o stupeň výš, tedy k něčemu trochu novému. Vedle všeobecné a takříkajíc spektakulární tendence všeho stárnout, zastarávat, upadat a chátrat (entropie) je tu na první pohled méně nápadná, ale pro pečlivějšího pozorovatele s širším rozhledem dobře rozpoznatelná tendence opačná, totiž jak všeobecnému úpadku čelit, aspoň některé typy chátrání zpomalit, ale především najít způsoby nejen oprav a obnovování, tedy návratu zpět, ale nejrůznějších vylepšení a přímo novinek, otvírajících nové možnosti, tj. postoupit kupředu k něčemu lepšímu (negativní entropie).

Ve vesmíru, v němž má své místo naše Slunce a jeho planetární soustava, je nám sice zatím známa pouze jediná planeta, na které probíhají dlouhodobé protientropické procesy

biologického charakteru, ale o jistých – ovšem časově někdy mnohem rozlehlejších – analogiích dokonce fyzikálního charakteru v celém vesmíru lze přinejmenším uvažovat a diskutovat. Nemůže být totiž pochyb o tom, že přinejmenším v některých směrech je dnes celý náš vesmír složitější a kupodivu jakoby méně pravděpodobný než brzy po svém vzniku.

A právě vzrůst složitosti a pokles pravděpodobnosti jsou příznačné pro protientropické změny. Všechno se zdá ukazovat na to, že zarputilé kauzální vysvětlování v minulosti až posedle pomíjelo – a dosud převážně pomíjí – onen pozoruhodný vztah „výzva – odpověď“. A i tam, kde se prakticky a dokonce experimentálně a promyšleně s tímto fenoménem pracuje jako třeba v imunologii, do způsobu myšlení a metodologie to přece jen natolik neproniklo, aby to bylo také náležitě bráno v úvahu.

Napětí mezi správným a nesprávným

Obrátme se teď k člověku a ke specifickým rysům jeho odpovídání, jeho odpovědnosti. Na lidské úrovni totiž vztah „výzva – odpověď“ nabývá odedávna tak výrazných rysů, že nejen nemohl a nemůže být přehlížen, ale již v prehistorických společenstvích se stává dokonce primárním a převažujícím způsobem myšlení (a v důsledku toho i jednání a chování). Přiměřenost a nepřiměřenost odpovědí na podněty a výzvy, jejich vhodnost a nevhodnost, správnost a nesprávnost, zejména pak koordinace jednotlivých typů odpovědí s jinými – to vše hraje mimořádnou, ano rozhodující roli v celém životě archaických lidí.

S pokračujícím předdějinným a později i dějinným vývojem je toto napětí mezi správným a nesprávným spojováno s různými zosobňovanými a později naopak zpředmětňovanými „instancemi“. Tyto různé interpretace jsou umožňovány zejména rozvojem *myšlení*. Výsledkem je mimořádně velký a intenzivní vzestup komplikovanosti lidského světa, v němž každý člověk a každé společenství musí žít a nějak obstát s vědomím dlouhodobých perspektiv. Vyznat se v tomto složitém světě není snadné, protože naše *smyslové* orgány na to samy o sobě nejsou vůbec zařízeny. *Orientace* ve světě už není jen záležitostí přirozené inteligence, ale je věcí kultury, tedy něčeho, co každému člověku zprostředkovávají druzí lidé – rodiče, přátelé, učitelé a také návyky a zvyklosti druhých lidí a určitých společenských okruhů. Celá ta rozmanitost kultur a tradic bývá pro slabší myslitele důvodem k relativizaci a přímo zpochybňování samotné struktury vztahu mezi správným a nesprávným, a tím i k relativizaci odpovědnosti.

Osvojená část světa

Už všechny předlidské bytosti žijí nikoli přímo ve světě věcí a předmětů, nýbrž jednak jen v jeho malé části, jednak ještě v jakési ještě menší jeho části jsou vskutku doma, tj. jsou v ní zdomácněny, nebo spíše naopak: tu menší část (nebo jen stránku) svého okolí si „osvojily“. Osvojená část světa má v češtině – snad zásluhou filosofa Jana Patočky, který tento výraz použil – dobře vystihující pojmenování, totiž „osvětí“. Osvětí je osvojený svět (osvojená část světa). V tomto „osvětí“ či „přivlastněném světě“ každá živá bytost žije, musí se v něm umět pohybovat, chránit se, přežívat a rozmnožovat se, dobývat drobných i větších úspěchů a – aniž by to tušila – tu a tam jakoby náhodou přehodit výhybku dalšího vývoje. Zároveň však je každá taková bytost ve svém osvětí uzavřena, možná přímo uzamčena. Vyšší živočichové si mohou své osvětí (např. svůj rajón) kvantitativně rozšiřovat, ale nikdy se jim nepodaří z něho vykročit, vystoupit. Dojde-li k velké a někdy i náhlé změně jejich prostředí, musí zahynout,

pokud se jim nezdaří se adaptovat při zachování aspoň něčeho ze své identity (protože žádný organismus není jen produktem svého prostředí).

Člověk jako jediná bytost je – zprvu jen v některých krocích – schopen takového vykročení z vlastního světa, ale nerodí se s touto schopností, nýbrž musí se jí naučit – a někteří lidé se ovšem museli v tom překračování hranic stát pionýry, museli to vymyslet a také vyzkoušet. A nutnost se tomu vždy znovu učit a vždy znovu to podnikat stojí také zde někdy velmi ostře proti jiné nutnosti zachovat svou integritu a integritu svého domova se všemi zvyklostmi a se vši již dosaženou výbavou.

Každý člověk má větší nebo menší tendenci se uzavřít ve svém osvojeném světě a bránit se průnikům čehokoli cizího (a nejde jen o cizince, ale i o cizí kulturní prvky, cizí způsoby myšlení). Tím je ovšem vždy znovu oslabována naše schopnost vztáhnout se ke světu vcelku. Ke světu za hranicemi osvětí. Co to však vlastně znamená, že se každý z nás musí vztáhnout ke „světu vcelku“, nechce-li nechat upadnout své lidství pod úroveň lidskosti?

Budoucnost není prázdná

Otevřít se světu (v jeho celku, za těmi hranicemi, které mají vždycky tendenci se znovu uzavřít) znamená především otevřít se jednak minulosti, jednak budoucnosti. Ale ovšem předpokladem takové otevřenosti vůči světu v jeho minulosti i budoucnosti je zejména to, že se svět člověku sám otvírá, že k němu – v podobě výzev – přichází. To zároveň rozhoduje o tom, zda je důležitější otevřenost vůči minulosti nebo vůči budoucnosti: minulost k nám nepřichází, nýbrž naopak nás opouští. Máme-li ji zachytit, máme-li se k ní vrátit a porozumět jí, musíme k tomu využít přicházející budoucnosti: jednat můžeme jen do budoucnosti, čelem k ní. Je to budoucnost, která vrhá světlo na minulost, nikoli opačně; ovšem porozumění minulosti nám dovoluje lépe rozpoznávat i budoucnost. Skutečně k nám z budoucnosti přichází jen to, co nepozůstává z minulosti jako zátěž nebo setrvalost. My ovšem máme zvyk zahrnovat do přicházející budoucnosti i to, co tu už bylo a zanechává to po sobě jen zbytky jako „následky“. Když odpovídáme na takové následky, rozpoznáváme mezi nimi někdy i svá zavinění. A nemusejí být jen individuální a mohou to být i zavinění dřívějších generací. Tak může dnešek odkrývat a ukazovat v novém světle míru odpovědnosti starších činů a způsobů jednání. To je však možné jen tam, kde si lidé přiznávají svou vlastní aktuální odpovědnost před tím, co k nim přichází vskutku z budoucnosti, a na co mají, ba musejí reagovat, totiž odpovídat právě teď. Jen tak mohou správně pochopit a zhodnotit jednání svých předchůdců a starších generací v jiných situacích.

To, co přichází, může být někdy (a dost často bývá) rozpoznáno jako to, co už známe a co tedy pro nás není tak docela nové. Anebo to je sice nové pro nás, ale jsme na to už trochu připraveni druhými lidmi tím, že nám o tom vyprávěli. Nebo jsme o tom četli. Ale složitost lidského světa je už tak velká, že se téměř nic neopakuje, a čím dál méně se bude opakovat docela stejně, takže téměř na nic nemůžeme reagovat tím, že jen zopakujeme své dřívější reakce. To platí zejména o dějinných událostech. To skutečně nové je totiž právě v tom, co tu ještě nikdy nebylo; už to je věc, které někteří lidé nedovedou nebo nechtějí uvěřit. Zejména staří říkali, že pod sluncem není nic nového, a s tímto přesvědčením se připravovali i o poslední zbytky své vnímavosti a otevřenosti vůči otevřenému, respektive otvírajícímu se světu, který zdaleka není ve všem stereotypní.

Ale nějaké pouze drobné změny a zvláštnosti nejsou tím nejdůležitějším z toho, co přichází.

Většina takových drobných změn se objevuje a zase zaniká. Skutečně důležité novinky lze však jen málokdy předvídat, dokonce si jich málokdy vůbec všímáme, i když tu už jsou, protože jsou zpočátku nenápadné a téměř zanikají v té velké rozmanitosti mnohého nedůležitého. A přece *smysl* toho, co se ve světě děje, je hluboce spjat právě s takovými novinkami, jejichž vlivem se posléze (bohužel až posléze! Hned to nevidíme a můžeme to i propást!) proměňuje všechno nebo aspoň velmi mnohé. Takové novinky nemohou ovšem přicházet z minulosti (to by pak nebyly žádné novinky), ale musejí přicházet z budoucnosti. Smysl toho, co se děje, je tedy nerozlučně spjat s budoucností, která není prázdná, i když není „daná“, předem rozhodnutá. Ale je také spjat s tím, zda mezi relikty minulosti rozpoznáme ty, kterým je zapotřebí co nejdůsledněji čelit a oponovat. Tak se dostáváme k tomu, že zmíněná dvojice „výzva – odpověď“ nemusí být chápána jen tak, že zdrojem výzev jsou pouze skutečnosti *jsoucí*, ale také skutečnosti teprve přicházející, tedy ještě *nejsoucí*.

Jaký je tedy závěr? Odpovědnost nelze redukovat na pouhé náležité reagování na *dané* skutečnosti, *dané* okolnosti (a tedy ani na *dané* zákony nebo zvyky), ale musíme ji přednostně vztahovat k tomu, co přichází z budoucnosti, co tedy není ještě „dáno“, ale co přesto představuje výzvu pro nás, pro člověka, pro lidi, pro tu či onu společnost, někdy snad pro celé lidstvo. Takové výzvy přicházejí pro všechny bytosti, ba pro všechna jsoucna, pro všechny subjekty (i neživé, jak to měl na mysli třeba francouzský paleontolog, geolog a filosof Teilhard de Chardin, který připisoval nitro třeba i atomům), ale pouze člověk si to dokáže *uvědomit*.

Základní odpovědnost lidí spočívá v tom být a vždy znovu se vědomě stávat otevřenými a vnímavými vůči přicházejícím ne daným, ale oslovujícím nás výzvám. Ty výzvy přicházejí z budoucnosti a dožadují se, abychom nezůstávali jen u toho, co *jest*, ale abychom vždy počítali s budoucností a spolupracovali na jejím příchodu. Chtít odpovědnost uchopit a vpravit do zákonů a nařízení je asi nezbytné, ale je to vždycky jen náš pokus, který může a nemusí být odpovědný. Naproti tomu zásada, že co není výslovně zakázáno, je dovoleno, je určitě hrubě neodpovědná.

Ladislav Hejdánek (1927) je filosof, vyučuje na Evangelické teologické fakultě UK